

THE READER IN NOTES ON THE MANUSCRIPTS AND OLD BOOKS IN MOLDAVIA, I-IV, A CORPUS EDITED BY I. CAPROȘU AND E. CHIABURU

Maria LUPU, PhD Candidate, "Alexandru Ioan Cuza" University of Iași

Abstract: The reader is a communication factor with a privileged position in this particular texts. A thorough examination of the marginal notes renders a dichotomy – an abstract reader who is challenged to a dialogue and the biographical reader who has read the book. Pragmatically, the transcriber invokes the reader, opening, thus, a virtual dialogue using the vocative and the imperative. Most of the times the copyst, assuming a modest figure, prays for the the reader's mercy. The conative function mentains, during the monologue, a close connection with the addressee of the message. On the other hand, some notes are written by the readers themselves; they put down their names, declaring they read or even re-read the book, they understood or did not understand the message, comparing different books, forgiving the transcriber, giving advices to a further posterity. Some notes contain short summaries of the books, opinions regarding the importance and the aim of the volume, the message, the truth and fiction, statements about the form or even metatextual elements. There is a permanent communication between the author/transcriber and the reader, which give an astonishing vitality to the text, cancelling the differcences in time and space and making the marginal notes a real means of communication.

Keywords: abstract reader, biographical reader, dialogue, marginal notes, transcriber

Cititorul este o instanță foarte prezentă în însemnările marginale. La o lectură atentă a acestora, se conturează dihotomia – adresări directe către un cititor abstract (mai ales ale copiștilor) și observații ale cititorului ca atare. Prezența lectorului concret, biografic în texte demonstrează că manuscrisul/tipăritura a devenit un factor social prin circulația și parcurgerea critică a conținutului (cartea și-a atins scopul, a parcurs întregul ciclu).

1.1. Unele însemnări, dintru început, se adresează direct cititorului, invitându-l, pragmatic, la un dialog. Acest lucru se face prin utilizarea persoanei a II-a verbală și pronominală, a imperativului și a adresărilor directe în vocativ: „Cei ce vă veți întâmpla a ceti”, „dumnata, pravoslavnice cetitoriule” (II, 21)¹; „Și să știț(i) fraților și iubiții lui Hristos” (I, 316); „cuvioșilor preoți și alți pravoslavnici cetitori” (I, 475). Uneori autorul își autointitulează însemnarea „cuvînt către cititori” (I, 479) sau „predoslovie celor cetitori ascul(tă)tori dispre Dumnezeu”, urmînd o urare de bine, un salut - „tot binele vă pohtesc” (II, 351). Astfel de formule ajută, în termenii lui R. Jakobson, la realizarea funcției conative; se menține, pe parcursul monologului, o legătură afectivă cu cititorul – care este apelat într-un mod reverențios, extrem de politicos. Așa cum ne-am obișnuit, conotațiile sunt tot religioase, receptorii fiind „frații întru Dumnezeu” ai autorului, „precinstiți și întru Hristos iubiți frați”

¹ Datorită frecvenței, trimerile la textele din *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, un corpus editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008-2009, vol. I – IV, se vor face în felul următor: între paranteze rotunde se va nota numărul volumului cu litere romane, urmate de numărul paginii cu litere arabe.

(II, 94) – care sunt, de obicei, solicitați să se roage pentru autor și să zică „să ierte Domnul păcatele cui au scris aice” (II, 224).

1.2. Unele însemnări precizează chiar tipul cititorului vizat: „Deci, sfinți părinți, diaconi și grămăticii” (I, 189), „nu mă blestemați, părinți, popi și călugări și dieci” (I, 39); „mă rog sfințiilor voastre părinți și dumneavoastră boieri și gramatici” (II, 351); „O, preaiubiți întru Hristos *frați* și preacinstiți părinți ieromonahi, preoți și diaconi și cinstiți monahi și învățători ai bisericii și ai întregului cin atît călugăresc cît și mirean, iubiți cititori” (I, 479). Cititorii sunt numiți și „iubitorii de știință” (III, 604); iar altă dată aceștia sunt împărțiți în două clase – „cuvioșilor preuți și alți pravoslavnici cetitori” (I, 475). Aceste enumerații conturează uneori imaginea unui cititor abstract avizat, specializat.

1.3. Cum am văzut mai sus, într-un mod retorico-persuasiv, scribul apelează la clemența cititorului. Sunt recurente formulările de tipul: „cetiți pre cartea aceasta și cu blândețe îndreptați” (I, 260); „cetind acestea și de veți afla greșit nu vă grăbireț(i) a cleveți, ce îndreptați” (I, 317); „vă rog îndreptați cu duhul blîndeților nipuindu în ponoslu” (I, 501). Se cere nu numai îngăduința, ci și participarea efectivă a cititorului la revizuirea și îndreptarea cărții. Acesta este cooptat să participe la o versiune mai bună a volumului. Autorii doresc, de obicei, un cititor activ, care să se implice. Autorul provoacă și îndeamnă la lectură – „ostenește-te întru cetirea cărților și mult folos vei afla” (III, 136); „Iubite întru Hristos cetitoriule (...) să nu-mi lenevești a ceti și aceste folositoare de suflet.” (II, 94) – unde dativul etic este marcă a intimității dintre emițător și receptor. Vornicul Cantacuzino mizează și el pe un lector activ - „Pără aicea am găsit de am izvodit acest *Litopisăț*, dar de aicea înainte, urmașii mei cercetând vor afla.” (II, 163); la fel și Mihail Cozma „care a scris” – omițînd niște capitole, însă „cine va cerca, va afla” (I, 438). Există chiar posibilitatea ca talmăcitorul cărții să fie influențat de „pofticioșii cititori” – interesul acestora, care „vor căuta pe tomul acesta cu silință”, îl va face să „nu se lenevească” și să traducă și al doilea volum din *Halima* (III, 209).

1.4. Pe de altă parte, unele însemnări sunt făcute chiar de către cititorul cărții respective: „Această carte a citit-o ierodiaconul Serafim” (I, 356); „Să s(e) știi de când am citit eu, Sandul Darie” (I, 361); „Am cetit la anul 1813 fevr(uarie) 20. Ianachi Cimuș.” (III, 316). Similar modestiei și umilinței copistului o aflăm și pe cea a cititorului: „Această carte, *Leasvița*, o am cetit și eu, smeritul și mulpăcătorsul ier(o)monah Lazar biv egumen la Neamță.” (I, 504); „eu, mai nevrednicul între cititori” (II, 440); „am cetit și eu, cel nevrednic a mă mai numi nici dascal” (III, 269).

1.5. În unele texte receptorul cărții ține să informeze că a citit în întregime volumul – folosind expresii idiomatice precum: „am cetit eu acest Hronograf din scândură până în scândură” (II, 252) - deoarece aceeași formulă, „din scândură în scândură”, există și în limba rusă, *om docky do docku* (respectiv *om docku do docku*), S. Dumistrăcel² este de părere că nu este exclus ca la origine să se afle o expresie din slavona de cancelarie, tradusă și în românește de clericii (autohtoni) cunoscători ai slavonei; alteori cartea a fost citită „din cap în cap” (I, 36); „din părete în părete cetindu-să” (IV, 209); dar și „o am cetit peste tot” (I, 467); „Această cărticică am citit-o din început pînă în sfîrșit, eu păcătosul” (IV, 118). Dimpotrivă, este prezentă și lectura fragmentară - „Am cetit și eu cîte o bucațică, di pisti tot

² Stelian Dumistrăcel, *Lexic românesc: cuvinte, metafore, expresii*, 2011, p. 43.

locul.” (IV, 136); „Eu, Ghiorghe Gangu biv vel sardar, am cetit puțin și voi mai ceti cât voi pute și voi fi în vieață” (III, 480).

1.6. Cititorul are nivele de receptare diferite. În funcție de conținutul și forma lor, cărțile sunt accesibile sau nu. Astfel, din cauză că „sîntu cuvintili muntenești și cu tîlcuri”, lectura unei *Omilii* (București, 1775) nu are finalitatea scontată – „nimică n-am înțeles dintru dînsa” (III, 324). La fel se întîmplă cu *Gramatica românească* a lui Radu Tempea, despre care cititorul ne spune „și nemicu n-am înțelesu” (III, 448). În opoziție cu aceștia sunt receptorii care au „înțeles ci zîce” (III, 476), „și am înțăles și este spre înțelesu” (II, 534). Cititorul este îndemnat de către copist să ceară lămuriri celor în măsură în cazul în care nu va înțelege unele lucruri, deoarece „această carte este foarte primejdioasă la cei nepedepsiți supt o supunire și nu duhovnicești” (unde *pedepsit* înseamnă „învățat”; II, 534) – deci cartea nu poate fi înțeleasă de către neinițiați.

1.7. Cartea este citită și recită; dacă „Șarban Buhăescul” abia proiectează acest lucru, notând pe un *Chiriadromion* (M-rea Neamț, 1811) – „mă gîndesc să o mai cetesc” (III, 597), „această sfință carte [...] am cetit-o eu, ierodiaconul Iosif, de trei ori” (I, 168), iar un *Miscelaneu* ms. este „pîtrecut cu cetirea” de patru ori (III, 568). Durata lecturii este, uneori, și ea menționată. Astfel, dacă „chir Gheorghe Vasiliu” „s-au apucat ca să o cetească” o *Biblie* (Sankt Petersburg, 1819), „toată ziua [...], să vadă în cîta zile a isprăvi-o de cetit.” (III, 462), alți doi cititori – „Ivirilescul eclisiarh” (III, 271) și „Toader Sion serdar” (IV, 90) „mîntuiesc” de citit niște *Miscelaneu* în cinci zile.

1.8. Cartea este uneori zăbavă pentru cei bolnavi - „Și eu am citit pi această (...) fiind în spital.” (IV, 73); „Pe acest *Sinopsis* am cetit și eu (...) cînd eram la Crețești, în doftorii” (II, 208); „am cetit, aflîndu-mă bolnav în Ieși” (IV, 90); Ioan Pavlu a citit „în vremea cînd am pătimit de boală, tusă și guturai, vreme de doaă luni de zile și mai mult” (IV, 346).

1.9. Însemnările au uneori în prim plan un scurt comentariu referitor la conținutul cărții glosate. Efect al lecturii, aceste texte conțin mici rezumate ale volumelor, referiri la structura lor, impresii despre importanța și scopul cărții, despre mesaj, despre adevăr sau ficțiune în carte, comparații, judecăți de valoare în legătură cu forma și chiar elemente metatextuale. Astfel, cititorul se raportează critic la conținutul cărții, sistematizează informația, își exprimă opinii.

1.9.1. O primă categorie de astfel de texte pune problema adevărului în carte. Găsim, astfel, pledoarii pentru adevărul celor citite - „smeritul ieromonah Lazăr proegumen a binevoit să citească această carte și este dreaptă și adevărată și adevărate sînt toate acestea.” (II, 18); veridicitatea volumului *Archirie și Anadan* este promovată și de „Simion Popovici ot Borca”, căzînd în sofismul autorității „Pentru toate cele ci să află aicea scrisă, nimi să nu să îndoiască, căci mii nu-m trebuiește ca să zic minciuni, ci pe cum am aflat de la filosofi cari scrii și sînt vrednici de credință.” (IV, 36).

Dimpotrivă, un alt cititor, „Ion Cărji ban”, pune la îndoială adevărul evenimentelor relatate în *Alexandria*: „am isprăvit și eu de citit această cărticică a marelui împărat Alexandru Machedon și de vor fi adevărați toati căti să cuprind, cu adivărat că ești de minuni”, recunoscînd, totuși, un sâmbure de adevăr – „însă oaricum tot au fost cevaș” (III, 579). Același volum stârnește și comentariile „smeritului Grigori vel dascal” – care aproape afirmă caracterul ficțional al cărții: „Frate cititoriule [...] această istorie în care scrie de unde ar fi fost întrat Alecsandru întru acia peștire carele zic să fie fostu iadul, eu n-am scris-o cu

dovada ca aceea să fie de crezut, ce dup(ă) cum am aflat și eu scris de alți istorici (sic!), așa am scris și eu, ca să se afle aice, iară lucru cu adevărat și cu dovadă n-am pus, fiindcă omu cu trup să între în iad și apoi să mai iasă de acolo nicidecum nu să poate crede.” Mai mult, încearcă să argumenteze contrariul pe baza altor lecturi – „Grigori dascal grăiește așa, dovidind dintru alte scripturi pentru aceasta, fiindcă în iad numai Hristos au întrat”, lăsând, totuși, o șansă și protagonistului: „iară de a fi fostu altă peștire unde au întrat Alecsandru”; finalul spune, însă, tranșant, că „în iad n-au întrat” (III, 148), fiind contrazis, cu destulă dipomație, adevărul romanului. Mult mai categoric este Misail Toacă, afirmând că *Istoriile persăști* „sînt minunate” – frumusețea cărții este recunoscută, însă cititorul nu se lasă convins de adevărul mesajului - „dar nu sînt adivărate” (III, 16). O însemnare conținută de Agapie Landos, *Amartolon Sotiria*, ms. (1795) acuză de-a dreptul autorul că „ai avut ca să faci un lucru vrednic de pomenire, însă știința nu te-au ajutat, din care pricină, scris-ai la uni locuri niști minciuni”; totuși, condescendent, continuă: „Cu toati aceste, laudă să cuvini unui... fire îl îndeamnă... învățătură.” (III, 132).

1.9.2. Alte însemnări se constituie în sumare recenzii ale cărților respective. Trama romanului istoric *Polidor și Hariti* este spusă succint de „D(imitrie) Balica comisu”: „O întîmplari din timpurile vechilor ellini a doi tineri de bun niam născuț(i), între carii din pruncie crescînd cu a lor vrîstă și dragoste soțietății... norocul i-au făcut a cerca felurimi de pătîmiri... ” (IV, 354). Un text marginal este intitulat „Însămnare de cele ce sîntu în acest *Calindari*. Scara.” (IV, 72), urmînd, într-adevăr, o trecere în revistă a conținutului. Alteori structura volumului – „această carte care cuprinde într-însa opt glasuri și 11 voscesne și bogorodicinele preste tot anul și Sinaxariul, adecă numărul al celor 12 luni” (II, 295) este completată de prezentarea pe scurt a subiectului.

În unele cazuri copistul alege din tomul manuscris ceea ce l-a impresionat pe el, reproducînd, de exemplu, un portret - „pentru statul și chipul lui Alecsandru împărat cum au fost” – portret fizic completat cu „statul cel dinlăuntru” și cu „meșteșugul vitejiilor lui” (II, 477). Tot o *Alexandrie* este propusă pentru lectură, oferindu-se și motivele – coordonate copulativ „pentru ci să cade a citi *Alexandria*: pentru ca să știe adîncurile scripturilor și ca să știe cum au fost mai înainte și cum trăie omni și cum s-au bătut împărați în lume și cîte războaie au făcut în zilele lui Alisandru împărat și cîte cetăți sparsă și cum au fost la rai și s-au bătut cu omni sălbatici și cu toate gadinile și jivinile și pentru aceea să cade să cetească” (II, 476).

1.9.3. *Istoria lui Zalmis și a Elvirii* stârnește nemulțumirea Catrinei Conachi; după ce își exprimă părerea la modul general, cartea fiind „foarti frumoasă, bini tălmăcită di cumnatu Alecu”, „dar statornicie acestor doi amorezi au fostu nisuferită, mai vîrtos pentru că dorința lor au rămas fără fericire în sfîrșitu.” (III, 594). Un *Letopiseț* al Țării Moldovei este criticat destul de aspru de „Petrea Vorna paharnic”; inițial, tonul pare elogios: „cetind și părechea acestui *Litopisițu* tot m-am cunoscut îndreptățit a lauda răvna scriitorului lor” însă norocul „nu i-au slujit a-i descopere pentru întîmplărie bunicilor noștri moldoveni, întocmai precum au fost” deoarece, dacă a fi fost dimpotrivă, „atuncea osteneala cuprinsă întru scriere acestui *Letopiseț*, fără sminteală ar fi fost de înalti pătrundiri moldovenilor, privind oglinda strălucitelor bărbății a strămoșilor, care aice nici a cincizăci(a) parte nu este arătată” (IV, 102).

1.9.4. Cititorul oferă câteodată indicații referitoare la actul lecturii – la efectele acesteia, la atitudinea față de carte, la valoarea spirituală a conținutului, la atenția acordată, raportându-se critic la carte: „Această sfântă carte, *Ușa pocăinței*, am citit-o cu mare umilință și atîta plăcere am citit, cu foloase cuvinte cele aparte, (...), că eu cu toată seama am citit” (IV, 353). Interjecția admirativă amplifică sensul cuvintelor care îi urmează în „O! de folos și sufletesc lucru este întru această carte” (I, 467). Uneori însemnarea indică un efect al lecturii – „și foarte m-am întristat de cuvintele înfricoșatelor munci ale iadului care sînt întru această sfântă carte” (II, 149) sau un sfat pentru un viitor cititor: „și cine se va sili, să o citească cu evlavie” (I, 168). Datorită conținutului ei, de cele mai multe ori religios, precum și a valorii sale, lectura și scrierea cărții sunt acte care pot fi purificatoare: „și să-l ierte Dumnezău pe cine au făcut-o sau au cumpărat-o și să mă ierte Dumnezău și pe mine” (I, 310); „Dumnezău să-i ierte păcatele ale lui ce au scris, că tare bine au scris” (IV, 109). „Și cini veți citi aice di la mila lui Dumnezău să aveți daruri și iertare păcatilor” (II, 355) - cititorul intrînd într-un dialog virtual afît cu autorul cărții (copistul), retrospectiv (răspunde la rugămintea acestuia de a se ruga pentru păcatele sale), cît și prospectiv, cu cititorii ulteriori.

1.9.5. O formă inedită în care este rezumat conținutul unu Letopiseț îl constituie versurile: „*Letopiseț din grecie/Scos pe românie,/Învățăture pre bune/Cu istorii depline/Cum ceriul și pămîntul, /Domnul cu cuvîntul/În căte-s pre această lume,/Toate le plini bine/Mai apoi făcu și omul/Și-l închipui ca Domnul/Voia i-au dat ca să i să poată/Peste zidire lui toată./Iar pentru neascultare/Deadi-l la pediapsă mare/Și-l scoasă din rai afară/Să-i fie viața amară/Și decie făcură roadă/Cît împlură lume toată/Meșteșug învățătură/Și de oști să apucară/Rădicară împărăție/Cineș țara să-ș ție/Și pîna astăz de atunce/Pentru aceasta este price/Și ce s-au făcut în lume/Toate aice spune.*” – pe un *Cronograf* (II, 351).

1.9.6. Cititorii compară diferite cărți: letopisețele lui Miron Costin sunt comparate cu ale lui Grigore Ureche, în detrimentul ultimului – „dar tot nu așa de bine alcătuite” (II, 27); Lavrentie Chirilescu citește un *Ceaslov* (Rădăuți, 1745) și constată că „iaste întocma cu catihisisul cel mic, ce s-au tipărit la Carlovăț, la anul 1744” (II, 236). M. Kogălniceanu compară un *Letopiseț* aparținînd lui Neculce cu originalul „d(umnea)lui banul Mălinescu” – acesta din urmă conținînd multe file rupte (IV, 308; IV, 311).

1.9.7. O altă categorie de însemnări conține comentarii referitoare la forma cărții respective. Astfel, o însemnare, criticînd mărimea slovelor, este ironică și amuzantă totodată: „Acestor slove le trebuie tarniță, căci sînt prea mari: ar putea aduce cu dînsele mălaiu de la țară!”. Autorul anonim se adresează direct copistului, pe un ton dojenitor: „Dar nu-ți iaste mai lesne să le faci mai mici, să nu mînjești cartea, că șeade rău?” (I, 516).

În altă parte suntem informați că „aicea lipsește o tetradă, adecă o coală nu iaste” (II, 442); Ioan Cărji ban se raportează critic la aspectul manuscrisului – „a scriitorului zugrăvală să pare a fi potrivită, iar slova nealcătuită și cu multe greșali la cetaniia, Dumnezeu să-l ierte și să ne ierte” (III, 579); dimpotrivă, o „cärticică” scrisă de un „Gligori Hudeci” „era c-o slovă foarte frumoasă și împodobită” (II, 539); aproximativ un studiu filologic face „Neofit Scriban, protosinghel” - „după felul legăturii șu a scrierii chip, ba și a hîrtiii, socotesc că ar fi de la Alexandru cel Bun, pentru că toate cărțile sîrbești cu care am aflat întru părăsire sunt de pe la anul de la Adam 6049, și au tot această legătură, iară cele de pe la 7000 încoace n-au această legătură” (IV, 278).

Dacă în majoritatea cazurilor cititorul răspunde pozitiv la invocarea bunăvoinței sale vizavi cu posibilele greșeli, acesta poate deveni și incisiv, criticând uneori traducerea - „Să vedi că tălmăcitorii au fost tînăr foarte, căci au poriclit tîlcuirii scriitorului.” (II, 571), alteori lipsa fidelității, îndepărtarea de realitatea faptelor. „Petrea Vrona paharnic” evidențiază lipsurile unui *Letopiseț*, autorului „neslujindu-i norocul” pentru a arăta „întîmplările bunicilor noștri moldoveni, întocmai precum au fost.” (IV, 102).

1.9.8. Uneori doi cititori ai aceleiași cărți își notează numele – „Această *Pravilă* a citit-o ieromonahul Iosif. [...] Smeritul Sava am cetit această cărtică” (I, 123), referindu-se chiar, anaforic, unul la celălalt: „Ioan preot ot Sfeti Anastasie, din oraș din Iaș” a citit „acestu *Hronograf*”, iar mai jos „Să se știe că am cetit și eu Costandin dascal ot Sfeti Theodor, acest *Hronograf*, [...], tot de ispravă fiind la casa preotului Ioan, cel mai sus arătat” (II, 176).

Remarcăm această comunicare permanentă între autor și cititor, care face ca textele să palpate, să fie vii, să anuleze diferențele de spațiu sau timp, să fie cu adevărat mijloace de comunicare (într-un sens primar al cuvîntului). De asemenea, însemnările marginale demonstrează că exista un public-țintă al manuscrisului sau tipăriturii – un cititor avizat într-o oarecare măsură pentru a recepta literatura (în sensul larg al acestui concept). Pe de altă parte, numărul mare de cititori care și-au lăsat numele sau impresiile demonstrează o lectură susținută și continuă de-a lungul secolelor.

Bibliografie

Izvoare:

Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei, corpus editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, vol. I- IV, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008-2009.

Bibliografie selectivă:

Chiaburu, Elena, *Carte și tipar în Țara Moldovei pînă la 1829*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2005.

Danielopolu, Cornelia Papacostea, Lidia, Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și sud-estul Europei* (secolele XVII-XIX), Editura Eminescu, București, 1985.

Dumistrăcel, Stelian, *Lexic românesc: cuvinte, metafore, expresii*, 2011.

Flocon, Albert, *Universul cărților*, trad. de Radu Berceanu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976

Surse online:

Gheorghiu, Mihaela, *Din istoria timpului liber: însemnări pe cărți în secolul XVIII*, <http://institutulxenopol.tripod.com/xenopoliana/pagini/6.htm>, 15 martie 2013.

Fleișer, Mariana, *Notații privind limba română din însemnările de pe manuscrise și cărți religioase din Țara Moldovei (sec. XVI-XIX)*, <http://www.cntdr.ro/sites/default/files/c2009/c2009a12.pdf>, 15 februarie 2013.